

Nacionalismes, populismes i xenofòbia en la vida política

Rafael Alvira

Catedràtic emèrit de Filosofia. Universitat de Navarra

De les tres paraules, amb el seu corresponent contingut conceptual, presents en aquest títol, només la de xenofòbia sembla tenir un significat més clar. Per contra, nacionalisme i populisme, sobretot aquest últim, mostren una àmplia varietat referencial, d'interpretacions possibles, i de presentació en la història.

Sobre ells, s'ha fet, i es continua fent, una investigació pròpia de la *Begriffsgeschichte* o història conceptual –que de manera exemplar s'ha dut a terme en la historiografia alemanya, i podríem esmentar, com a cas emblemàtic, el nom de Reinhart Kosellek. Ara bé, no és possible, en els límits d'aquest treball, exposar la gran quantitat de detalls propis d'aquest tipus d'estudi, i per això hem triat un altre enfocament, que consisteix a intentar donar un quadre conceptual en el qual les diferents variants històriques i interpretatives puguin trobar el seu lloc.

Aquesta manera de procedir té la seva justificació en la tesi segons la qual unitat i diversitat són indissociables. No és infreqüent trobar enfocaments historiogràfics en els quals a força de remarcar les diferències entre nacionalismes, populismes, etc., al final no se sap ben bé per què se'ls ha tractat de manera conjunta: si no hi ha analogies entre uns i altres, el *sentit comú* s'ha equivocat totalment a l'hora de relacionar-los. El resultat de la investigació és, en aquest cas, mostrar que l'esmentat *sentit comú* s'equivoca de ple, hipòtesi sens dubte possible, encara que poc *democràtica*.

Sense analogies, bona part del pensament humà no pot funcionar, però impliquen sempre que *hi ha alguna cosa comuna en tota diversitat*. Aquesta comunitat es pot trobar en analitzar el contingut lògic dels conceptes. La tesi de la prioritat de l'empíric sobre el conceptual –o sigui, l'*antiplatonisme*– és insostenible davant la realitat del pensament analògic.

Un cop captat i analitzat cada concepte, és possible procedir a fer servir la seva articulació interna per enquadrar les dades empíriques corresponents. En un segon moment, es poden comparar aquests conceptes entre si. Així, doncs, ens referirem primerament a cadascun d'ells.

Identificadors de nacionalitat

La *nació* és una idea de caràcter identitari. En qualificar un grup de població amb aquesta paraula, volem subratllar que les persones corresponents

LA REGENERACIÓ DE LA VIDA PÚBLICA

participen totes d'algun *principi que les unifica*. Però veiem immediatament que aquest principi no sempre és del mateix tipus. La nació francesa, la kurda, la de Guatemala, etc. es formen sobre principis unitaris diferents. Quins grans tipus de principis són a la base del que entenem per nació?

Com he assenyalat en altres escrits, al meu parer hi ha cinc grans criteris que poden identificar un grup humà i que, per tant, en sentit ampli, poden servir com a identificadors d'una nacionalitat.

- El primer és la terra, el país. Els que conviuen en un mateix lloc durant un període llarg de temps són «paisans».
- El segon és la sang, la família. Aquells que provenen dels mateixos avantpassats són «consanguinis», «familiars», del mateix clan o de la mateixa ètnia.
- El tercer és la cultura i, per tant, el conjunt de llenguatges. Tota dimensió cultural és un cert tipus de llenguatge i pensament: la llengua parlada o escrita, la forma de l'hàbitat civilitzador, de l'economia, el dret, la política, l'ètica, la religió, totes les quals han estat adquirides mitjançant una educació que està impregnada d'història.
- El quart és la finalitat comuna. Tots els embarcats en un mateix projecte, o en una mateixa singladura vital tenen una unitat molt marcada.
- El cinquè és la comuna pertinença a un sistema jurídicopolític.

Les dues primeres són les més *materials*, mentre que les altres tres tenen un caràcter més *espiritual*. No és inusual assenyalat conjuntament les dues primeres, com en la famosa expressió alemanya «*Blut und Boden*» («La sang i la terra»), mentre que és molt menys fàcil ajuntar les altres tres. En

«Durant mil·lennis la major part de la població vivia generació rere generació en una mateixa terra, la qual cosa feia que es donés per suposada una forta relació entre les dues característiques identitàries: la terra i la sang».

efecte, durant mil·lennis la major part de la població vivia generació rere generació en una mateixa terra, la qual cosa feia que es donés per suposada una forta relació entre les dues característiques identitàries: la terra i la sang. Aquest fet es manté avui cada vegada en menor mesura. La civilització actual opera fortament per afeblir les dues dimensions: l'enorme mobilitat de la població i la relegació dels principis familiars fa que el «*Blut und Boden*» quedi en segon terme.

També la manera de ser de la cultura actual ha incidit de manera molt aguda en les identitats nacionals. S'organitzen casaments, per exemple, entre un italià i una australiana que s'han conegut per internet. El llenguatge científic i el tecnològic –que tendeixen a abastar-ho tot– s'expressen en anglès a tot el planeta; la narrativa fílmica i literària són

cada dia més *globals*; els sistemes econòmics i jurídics s'acosten; i no hi ha més que una forma política reconeguda al planeta –la democràcia–. Les ciutats són iguals a tot arreu. I cada vegada és més freqüent trobar persones que no saben respondre a la simple pregunta: d'on ets?

Amb tot, la major debilitació es percep en les identitats culturals més fortes: tracta de l'ètica i la religió. La impossible separació de les dues –una altra cosa és la distinció– intentada des de començaments del segle XVI sobretot a partir de Maquiavel, ha conduït, com no podia ser d'una altra manera, a la conversió de l'Estat en

Església: l'Estat democràtic és dogmàtic en els seus principis, i encara que no es vulgui dir així, substitueix de fet la dogmàtica de les habituals confessions religioses,

«Com que no es pot organitzar la vida social sense cap referència absoluta, la separació converteix de facto l'Estat en una Església».

ja que aquestes darreres han quedat –en el millor dels casos– recloses a l'àmbit privat, sense possibilitat de sobreposar-se a l'àmbit públic de l'Estat.

Si la política té unes lleis pròpies que no lliguen amb les de l'ètica, al final la religió també en queda separada. Però, com que no es pot organitzar la vida social sense cap referència *absoluta*, la separació converteix *de facto* l'Estat en una Església (és el que de manera eufemística se sol anomenar *laïcisme*). És la tendència que *de facto* s'ha donat –i continua en augment– en els països democràtics amb origen ideològic en la Revolució francesa.

Les circumstàncies històriques del naixement dels Estats Units han desdibuixat en aquest país durant anys aquesta realitat: «*God bless America*» és pronunciat per molts pensant en el Déu cristià, cosa que fa pensar en un plantejament molt diferent al francès, però en realitat per als «*founding fathers*» aquest Déu era el déu *deista*. Al final, s'ha anat imposant sociològicament aquest últim, cosa que ha donat lloc a una divisió i crisi sense precedents en aquest país, crisi que era ben previsible.

Ara bé, per sobre dels tres factors anteriors, allò que més uneix els éssers humans és tenir un fi comú a la vida. Si es té, és possible –amb més o menys dificultats– relativitzar els altres factors. Moltes vegades s'han donat construccions nacionals per combinació o fusió de poblacions que tenien inicialment diferents llocs, sang o llenguatges. Ara bé, és difícil que això passi de manera estable sense una notable presència de la dimensió eticoreligiosa.

El pur Estat ara constituït de manera oculta en Església no té força suficient –perquè no té transcendència– per aconseguir-ho. D'aquí que l'Estat democràtic actual, davant la progressiva dissolució de les identitats de terra i sang, i davant l'accelerada universalització de la cultura, s'hagi de

LA REGENERACIÓ DE LA VIDA PÚBLICA

refugiari per al seu manteniment en allò que des del principi va ser el seu instrument clau, és a dir, la Constitució.

Nacionalismes i societats democràtiques

Avui dia, una nació democràtica es construeix sobre tres factors fonamentals: *Constitució* –la norma que la fixa–, *creixement econòmic* –la classe mitjana que la sosté–, i *ordre públic* –la pau imprescindible–. La resta és secundari, encara que pugui tenir certa rellevància ocasional. Doncs bé, els nacionalismes actuals, que recullen a la seva manera l’anhel d’identitat de l’ésser humà, en presentar-se com a democràtics, ja no es poden legitimar per una comuna cultura, la terra o la sang, ni tampoc per un fi comú fonamental, que la democràcia –l’essència és el pluralisme de punts de vista– no pot tenir en compte.

La legitimació ha de basar-se, per tant, en dos elements: la interpretació *decisionista* de la Constitució, i el desig d’un grup de població d’organitzar-se de manera independent. Com és prou clar, cap d’ells no pot, en la

«Avui una nació democràtica es construeix sobre tres factors fonamentals: Constitució, creixement econòmic i ordre públic.»

democràcia i el món actual, trobar el seu fonament en elements *forts*, com poden ser la religió, l’ètica, o una cultura i història exclusives i molt diferents. El nacionalisme s’ha de construir, per tant, mitjançant la potenciació d’elements secundaris a

través de l’ús dels mitjans i instruments d’educació i comunicació.

Quan no hi ha cap factor identitari *suficient* per a una independència, cal intensificar certs sentiments en la direcció política desitjada. D’aquí el caràcter fortament emocional dels nacionalismes actuals. Per descomptat, no és pas que els manquin motius econòmics, històrics, etc., ja que d’altra manera no es podrien ni tan sols plantejar. Però de per si no n’hi ha prou, no hi ha necessitat i es podrien proposar altres fórmules.

Perfil del populisme

Així com el nacionalisme és un tema bàsicament identitari, el populisme té un caràcter sobretot economicopolític. Un grup ampli de població es veu injustament relegat i com els febles només poden triomfar mitjançant la unió de forces, la intenten dur a terme. Atès que es tracta dels *perdedors*, la seva primera forma d’unitat és precisament revifar la sensació de *massa desfavorida* que posseeixen. És estrany que en una societat amb tradicions sòlides i una encertada articulació d’institucions pugui sorgir el populisme. Es tracta d’un fenomen de manca d’articulació, que s’intenta esmenar precisament mitjançant la unitat no articulada del grup de població afectat.

La xenofòbia es dirigeix a qui no entens –el diferent– i a qui et vol prendre la llar. (Il·lustració: GDArts-Bigstock).

Per això, els populismes –en un sentit ampli– han pogut existir en moments històrics diversos, però la seva aparició ja classificada com a tal –primerament a Rússia i els EUA– és sobretot característica dels temps democràtics, en què la filosofia política i el sistema es basen en l'ideal d'una llibertat i igualtat radicals que deixen a la societat sense articulacions profundes. Per això, en democràcia l'articulació social és una simple *peça necessària* que es realitza a través de les institucions creades per l'Estat i les regulacions que marquen l'ordre en la vida econòmica i empresarial.

El caràcter merament *racional* –de vegades només voluntarista– de les institucions de l'Estat modern, i la impersonalització del món economicopresarial, subsumit per les finances, fan que, quan manca una classe mitjana àmplia, sorgeixen els populismes. Ja Aristòtil havia advertit encertadament que un sistema que es basa en la diversitat d'opinions només pot tenir estabilitat si el nivell de vida econòmic de la població és alt i està ben distribuït. I això explica per què hi ha populismes de *dreta* o *d'esquerra*, segons si aquesta classe mitjana forta s'origina gràcies a l'afebliment d'una altra ja existent (és el cas dels populismes actuals, per exemple, als EUA, França, Itàlia, etc.) o bé per la incapacitat de les elits de crear-la (populismes llatinoamericans o rus del segle XIX).

LA REGENERACIÓ DE LA VIDA PÚBLICA

En tots els casos, atesa la dificultat de construir o reconstruir a curt termini per mètodes habituals un sistema institucional i una classe mitjana prou sòlids i tenint en compte la desconfiança que els desfavorits senten per les elits dirigents, es necessita una teràpia forta, que és la *dictadura popular transitòria*, la qual al seu torn necessita un *cabdill*. En aquesta unitat, d'altra banda, es veu la cristal·lització de la *veritable democràcia*, en la mesura que tots els afectats se senten *iguals* en la desgràcia, i units de manera *plenament lliure* pel patiment comú i la reacció davant els qui el causen.

La xenofòbia

La xenofòbia és un fenomen tan antic com la humanitat o, per dir-ho amb la clàssica referència bíblica, tan antic com la torre de Babel. Atès que el més característic de l'ésser humà és la *comunicació* (l'ésser humà és l'ésser que *diu*, en el sentit profund del terme) i la *llar* (és alhora l'ésser que només ho és si participa de la família), quan apareix algú amb qui no et pots comunicar, o que amenaça la teva llar d'alguna manera, o les dues coses alhora, la reacció és de profund rebuig. En moltes llengües, les paraules «estranger» i «enemic» tenen la mateixa arrel. I, d'altra banda, sempre s'ha distingit entre l'«hospitalitat» –compartir la llar durant un temps– i la «familiaritat» –que és pertànyer a aquesta llar–. La xenofòbia es dirigeix a qui no entens i a qui et vol prendre la llar.

A la nostra civilització, els problemes de xenofòbia no afecten de manera primària ni a les classes altes ni a les baixes. Aquestes últimes no se'n solen veure afectades per l'arribada d'estrangers, atès que no s'emigra amb el desig d'engrossir una classe de la qual no es pot obtenir res. I les classes altes estan prou separades i protegides, de manera que gairebé ben just si noten la presència d'immigrants. Per tant, afecten fonamentalment les classes mitjanes. Són les que avui, de fet, protesten contra la immigració.

I aquestes últimes consideracions ens obren ja el pas als vincles entre els tres conceptes que considerem. Nacionalisme i populisme poden unir-se ocasionalment, però en substància es tracta de dos tipus de realitats polítiques diferents. El *poble* del nacionalisme té un contorn definit i un principi d'unitat afirmatiu, mentre que el del populisme amb prou feines necessita definició, i el seu principi d'unitat és reactiu.

La xenofòbia és més pròpia dels nacionalismes, ja que l'estrany a la nació és o bé un intrús o bé un hoste. No obstant això, un Estat nacionalista pot avui dia acceptar un cert nombre d'estrangers, sempre que no amenacin la puresa nacional, si així convé fer-ho per interessos econòmics. Per contra, el populisme no pensa en categories de xenofòbia, però avui dia pot tenir-la si els estrangers són un perill per a l'estabilitat de la classe mitjana. Hi ha

Les situacions de pobresa afavoreixen els missatges populistes. Repartiment de menjar a una escola pública de Belmore North, Sydney l'any 1934. (Foto: Sam Hood).

diversos tipus de nacionalismes, segons si l'origen de cada un es fonamenta més en una o en una altra de les característiques identitàries abans assenyalades; per contra, és més reduïda la varietat de populismes i, en els nostres dies, s'esmenten sobretot els de dretes i els d'esquerres, segons s'hagi perdut la classe mitjana o s'hi vulgui entrar per primera vegada.

El nacionalisme pròpiament dit –no el noble patriotisme basat en un recte amor a la pàtria– té sobretot una base emocional i per això és excoent i, en darrer terme, fanàtic. En el veritable amor a la persona i a la societat, allò que es busca sempre és construir grans unions, sense que això suposi destruir allò propi, que contribueix a enriquir els altres i enriquir-se gràcies a allò que és propi dels altres.

És un lloc comú en els estudis polítics que cap sentiment nacional no cristal·litza políticament, en condicions de normalitat, sense personalitats *alliberadores* que l'utilitzen a favor seu. Per contra, els populismes sorgeixen de persones que es consideren explotades, i per això tenen un caràcter polític originari i busquen un *líder* que els galvanitzi. La xenofòbia, en canvi, no necessita ni alliberadors ni líders.

Propostes per a la convivència

Per vèncer la malaltia nacionalista, cal, en primer lloc, situar l'ètica i la religió com a prioritats educatives. Es tracta de les úniques realitats capaces

LA REGENERACIÓ DE LA VIDA PÚBLICA

d'eixamplar l'ànima, i treure-la de l'estretor típica de l'esperit nacionalista. Després, cal tenir en compte el temps: pel que fa al passat, escriure una història veritable en la qual no es posi l'accent en passades picabaralles, sinó en el que uneix, i usant un llenguatge d'amistat i no d'odi; en relació amb el futur, dissenyant un projecte comú; pel que fa al present, posant el diàleg, el respecte i el desig de cedir en allò que calgui com a eixos de la convivència.

Per solucionar les reivindicacions populistes, cal sobretot que la classe dirigent tingui la grandesa de saber prendre's seriosament el bé comú, el qual no es pot fer real sense l'enfortiment d'institucions justes i sòlides, que articulen la societat i impedeixen alhora que esdevingui un simple instrument en mans del poder econòmic i polític. Per contra, les solucions igualitàries socialistes no serveixen, ja que no milloren la situació econòmica (més aviat acostumen a empitjorar-la) i, a més, converteixen l'Estat en un monstre totalitari.

La teràpia per tractar la xenofòbia ha de ser, al meu parer, doble. D'una banda, es necessita – en això és com en el cas del nacionalisme– ètica i religió que obrin l'ànima de les persones a valorar i ajudar en la mesura del que és possible i just a qualsevol ésser humà que ho necessiti. A fer-lo fins i tot participi, si és possible, de la pròpia societat, cosa que sol requerir un procés d'acomodació més o menys lent. D'altra banda, les autoritats competents han de posar els mitjans perquè la immigració sigui raonablement *absorbible* per una societat. Tothom té el seu dret legítim a mantenir la seva llar, la seva societat, el seu lloc de vida, de manera que pugui seguir vivint amb confiança, cosa que és imprescindible. L'ajuda a l'immigrant, sempre que sigui possible, està molt bé; la *invasió* de l'immigrant s'ha d'impedir.

Bibliografia succinta

Hi ha una bibliografia molt àmplia sobre els conceptes tractats, de fàcil accés. Només esmento els títols següents:

- CRUZ PRADOS, Alfredo. *El nacionalismo, una ideología*, Tecnos, 2005.
- GELLNER, Ernst. *Nacionalismo e ideología*. Alianza Editorial, 1983.
- VALLESPÍN, Fernando i BASCUÑÁN, Mariam M. *Populismos*, Alianza Editorial, 2017.
- MUDDE, Cas and ROVIRA KALTWASSER, Cristóbal. *Populism. A very short Introduction*. Oxford University Press, 2017.